جایگاه منابع جغرافیایی در مطالعات تاریخ معصومین علیهم‌السلام

لیلا شریفی[1]

چکیده

منابع و متون متنوع و گوناگونی در باب تاریخ و سیره معصومین علیهم‌السلام تدوین شده است. برخی از این منابع، به گونه اختصاصی و مستقل به مطالعه این موضوع پرداخته و برخی منابع، بخشی از اطلاعات خود را به معصومین علیهم‌السلام اختصاص داده‌اند. ازجمله منابع نوع دوم، منابع جغرافیایی هستند که اطلاعات و آگاهی‌های قابل‌توجهی در این باره ارائه کرده‌اند و در مطالعات سیره و تاریخ معصومین علیهم‌السلام یاریگر پژوهشگران این عرصه به شمار می‌روند. در این پژوهش، با مطالعه و بررسی انواع نوشتارهای جغرافیایی و باتکیه‌بر منابع کتابخانه‌ای و با استفاده از روش توصیفی ـ تحلیلی، درصدد پاسخ‌گویی به این سؤال هستیم که منابع جغرافیایی، چه اطلاعاتی درباره حضرات معصومین علیهم‌السلام در خود دارند؟ بر اساس یافته‌ها، منابع جغرافیایی می‌توانند اطلاعات ارزشمندی درباره زادگاه، محل زندگی، مسافرت‌ها، مزار و بارگاه، مناطق حضور شیعیان و مناسبات ایشان با ائمه علیهم‌السلام و اماکن منسوب به ائمه معصومین علیهم‌السلام در اختیار قرار دهند.

واژگان کلیدی: منابع جغرافیایی، مطالعات تاریخ معصومین علیهم‌السلام، تاریخ محلی، فتوح البلدان.

۱. دانش پژوه سطح ۴ سیره پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله جامعة الزهراء علیهاالسلام، قم، ایران؛ sharifi.1395@gmail.com

مقدمه

منابع جغرافیایی هرچند متکفل وصف سرزمین‌ها هستند؛ اما توصیفشان از سرزمین‌ها، آمیخته با یادکرد از اقدامات و رفتارهای انسان‌هاست. ازاین‌رو اطلاعات قابل‌توجهی درباره رخدادها و حوادث تاریخی ارائه می‌دهند و نقش مهمی در تحلیل و تفسیر وقایع تاریخی ایفا می‌کنند. تاریخ معصومین علیهم‌السلام، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بخش‌های تاریخ اسلام، نیازمند بررسی دقیق و جامع است؛ بااین‌حال، بسیاری از پژوهش‌ها به منابع جغرافیایی توجه کافی نداشته و بیشتر بر منابع روایی و تاریخی متمرکز بوده‌اند. این در حالی است که منابع جغرافیایی می‌توانند اطلاعات ارزشمندی درباره معصومین علیهم‌السلام ارائه دهند که به فهم بهتر وقایع تاریخی زندگی ایشان کمک کند. بدین جهت مراجعه به منابع جغرافیایی در بررسی تحولات و رخدادهای گوناگون و ازجمله تحولات مربوط به زندگانی و سیره معصومین علیهم‌السلام پرفایده و بلکه ضروری به نظر می‌رسد.

این تحقیق به دنبال شناخت و معرفی گونه‌های اطلاعات منابع جغرافیایی در مطالعات تاریخ معصومین علیهم‌السلام است. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که در منابع جغرافیایی، در راستای شناخت و تحلیل وقایع مرتبط با تاریخ زندگانی ائمه علیهم‌السلام چه گونه‌هایی از اطلاعات، قابل دستیابی است؟

در ارتباط با پیشینه موضوع باید گفت کتاب جغرافیای قرآن یا سرزمین قرآن، اثر عبدالماجد دریابادی، پژوهشی در مورد اسامی جغرافیایی نام‌برده‌شده در قرآن کریم است. در این نوشتار، اسامی کشورها، مکان‌ها، کوه‌ها، بناهای مشهور تاریخی، میادین، ساختمان‌ها و تاریخ مربوط به آنها ارائه شده است. نویسنده، آیات قرآنی مربوط به این اماکن قرآنی را نیز ذکر کرده و باتوجه‌به فضای مربوط به آیات، به تبیین ویژگی‌های این اماکن و حوادث تاریخی مربوط به آنها پرداخته است. کتاب پدیده‌های جغرافیایی در کلام الهی، نوشته فرید سیداحمدی نیز به بررسی و تطبیق مسائل مربوط به علوم زمین‌شناسی و جغرافیا با آیات قرآن کریم پرداخته است. نگارنده پس از قرائت آیات قرآن و معانی آیات، نکات مرتبط با علوم زمین را جمع‌آوری و طبقه‌بندی نموده و این آیات را با استفاده از کتب تفسیر، تحلیل

کرده است. مباحثی همچون آفرینش، آسمان، زمین، کره ماه و هلال‌های ماه، بارش، آب و... پدیده‌هایی هستند که در این مجموعه، مورد مطالعه و تطبیق قرار گرفته‌اند. مقاله «نقش تاریخ و جغرافیا در تفسیر و رمزگشایی از آیات ۱۸ و ۱۹ سوره سبا»، به قلم محسن توکلی و حمزه قربانی، به بررسی دو مکان یادشده در این آیات می‌پردازد و باتوجه‌به منابع جغرافیایی و تاریخی، محل و محدوده آن را مشخص می‌کند. «اهمیت توجه به جغرافیا در تحلیل رویدادهای تاریخی قرآن؛ مطالعه موردی موقعیت جغرافیایی مدین شعیب»، مقاله‌ای است از فلاح باقرزاده که بر عنصر مکان به‌عنوان عاملی مهم و بستر شکل‌گیری رویدادهای تاریخی تأکید می‌کند و باتوجه‌به اطلس‌ها و نقشه‌های جغرافیایی، سرزمین مدین را منطقه‌ای در شمال غرب صحرای عربستان و در مجاورت دریای سرخ بیان می‌کند. چنانکه مشاهده می‌شود، در این آثار، بیشتر تکیه بر جغرافیا در ارتباط با قرآن بوده است، اما در مورد جایگاه آثار جغرافیایی در تاریخ معصومین علیهم‌السلام، نیاز به پژوهش احساس می‌شود.

۱. مکاتب و گونه‌های کتب جغرافیایی

نخستین جغرافیانویسان مسلمان که در باب شهرها و کشورها قلم زده‌اند، دو گروه و وابسته به دو مکتب جغرافیانگاری هستند (تنشر گوستاولو، ۱۳۷۵، ص۱۶). گروه اول که به «مکتب عراقی» شناخته می‌شوند، دامنه پژوهش خود را تمام مناطق مسکونی جهان، اعم از قلمرو جهان اسلام و مناطق خارج از آن قرار داده‌اند. این گروه که نگاه و دیدگاه کلان‌نگر داشته‌اند، دنباله‌رو نظام تقسیمات ایرانی (هفت اقلیم) بودند و مطالب خود را بر اساس تقسیم جهان، به چهار بخش شمال، مشرق، جنوب و مغرب تنظیم کرده‌اند. این گروه که عراق، مرکز تعلیمات جغرافیایی‌شان بود، ضمن توجه وافر به شهر بغداد، پایتخت عباسیان، به تفصیل درباره این شهر بحث کرده‌اند. آثار ابن‌خردادبه، یعقوبی، ابن‌فقیه و مسعودی، در شمار میراث برجای‌مانده از این مکتب به شمار می‌روند. گروه دوم که با عنوان «مکتب بلخی» نام‌برده شده‌اند، تنها به تحقیق درباره شهرها و مناطق جهان اسلام پرداخته و به نواحی خارج از محدوده نفوذ اسلام توجه چندانی نکرده‌اند. نویسندگانی مانند اصطخری، ابن‌حوقل و مقدسی در این شمارند. این گروه، رنگ اسلامی بیشتری به جغرافیای مسلمانان

بخشیده‌اند؛ زیرا علاوه بر تمرکزشان بر شهرهای جهان اسلام، بر مفاهیمی در این علم تکیه کرده‌اند که با داده‌های قرآن و حدیث و گفته‌های اصحاب پیامبرﷺ مطابقت بیشتری داشته است. این گروه، مکه را مرکز جهان می‌شناختند و نوشته‌های خود را با وصف مکه آغاز می‌کردند (ر.ک: همان، ص۱۶ به بعد).

صرف‌نظر از دسته‌بندی کتاب‌های یادشده، ساختار داخلی منابع جغرافیایی پدیدآمده توسط نویسندگان دو مکتب پیش‌گفته، به گونه‌ها و شکل‌های مختلفی تنظیم شده که مهم‌ترین این شکل‌ها که در عنوان کتاب‌های ایشان پیداست به شرح زیر است:

الف) مسالک و ممالک: در این گونه کتاب‌ها، به راه‌ها و شهرها پرداخته شده است. ابن‌خردادبه (م۳۰۰ق)، نخستین نویسنده‌ای است که این روش جغرافیایی را مرسوم کرد. قدامه‌بن‌جعفر (م۳۳۷ق) که کتاب خود با عنوان الخراج و صناعه الکتابه را به توصیف قرارگاه‌های برید (پست) و طرق (راه‌ها) در حکومت عباسی اختصاص داده است، در همین رده قرار می‌گیرد.

ب) بلدان و اقالیم: در این کتاب‌ها، مباحث بر محور شهرها و مناطق، پیش رفته است. کتاب ابن‌واضح یعقوبی (م۲۸۴ق) با عنوان البلدان و نیز کتاب مَقدسی با عنوان احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم در این شمار قرار دارد.

ج) سفرنامه‌ها: سفرنامه‌ها در شمار منابع جغرافیایی قرار می‌گیرند و اطلاعات درخور توجهی درباره شهرها و اماکن مختلف در این کتاب‌ها یافت می‌شود. نویسندگان این کتاب‌ها، حوادث و رخدادهایی را که خود شاهد آن بوده‌اند در این کتاب‌ها درج کرده‌اند. ازجمله مهم‌ترین این سفرنامه‌ها، سفرنامه ناصر خسرو و سفرنامه ابن‌بطوطه است.

د) تاریخ محلی: نگارش‌هایی که درباره تاریخ و جغرافیای شهری خاص تدوین شده باشد در این عنوان قرار دارد. ویژگی این کتاب‌ها، در ارائه اطلاعات ریز و تفصیلی درباره اماکن و حوادث شهر موردنظر است. تاریخ فرهنگی شهر و علمای آن شهر نیز در این کتاب‌ها مورد توجه ویژه قرار می‌گیرد؛ مانند تاریخ بغداد از خطیب بغدادی، تاریخ مدینه دمشق از ابن‌عساکر و تاریخ نیشابور از فارسی.

هـ) مزارات: مزار علما و دانشمندان، مورد توجه جغرافیانویسان قرار گرفته و کتاب‌هایی در این زمینه تدوین کرده‌اند. کتاب‌هایی که درباره بقیع تدوین شده است در این دسته قرار دارند؛ کتاب‌هایی همچون: المزار قزوینی یا شدّ الإزار فی حط الأوزار عن زوار المزار اثر جنید شیرازی ازجمله این کتب هستند.

و) معاجم جغرافیایی: این گونه آثار، به‌صورت معجم و بر اساس الفبا به یاد از شهرها پرداخته و در ذیل آن توضیحاتی درباره هر شهر آورده است. پرآوازه‌ترین کتاب در این گونه، معجم البلدان یاقوت حموی (م۶۲۶ق) است. معجم ما استعجم نوشته بکری (م۴۸۷ق) و الروض المعطار حمیری (م۹۰۰ق) از دیگر کتاب‌های این رده هستند که به شیوه معجم و الفبا به ارائه اطلاعات جغرافیایی پرداخته‌اند.

۲. اهمیت و کاربرد دانش و منابع جغرافیایی در مطالعات سیره معصومین علیهم‌السلام

دانش جغرافیا در پژوهش‌های اسلامی کمک شایانی به محققان رشته‌های مختلف، به‌ویژه رشته تاریخ می‌نماید و به‌عنوان علم کمکی، یاور مورخان است. میان تاریخ و جغرافیا، ارتباط وثیق و مستحکمی بر قرار است و مورخان، هم در تحلیل‌های کلی و فراگیر و هم در بررسی‌های موردی، نیازمند جغرافیا هستند. جغرافیا، بستر تاریخ است و حوادث تاریخی، در بستر جغرافیایی به وقوع می‌پیوندند. شرایط جغرافیایی هر سرزمین در سیر وقوع حوادث اثر بارزی دارد؛ ازاین‌رو فهم دقیق و تفسیر واضح آن حوادث تاریخی به کمک دانش جغرافیا میسر می‌گردد. جدا از کمک جغرافیا به تحلیل حوادث کلی تاریخ، دانشمندان برای تبیین یا نقد گزارش‌های تاریخی، از جغرافیا مدد می‌گرفته‌اند. در مطالعات تاریخ معصومین علیهم‌السلام نیز دانش جغرافیا کمک شایانی به مورخین می‌کند و داده‌های آن در راستی‌آزمایی و تبیین بسیاری از حوادث دوران آنها کارساز و مؤثر است؛ به‌ویژه منابعی که به جغرافیای شهرهای مذهبی و محل سکونت و اقامت آنها پرداخته و از اقدامات آنها در آن سرزمین سخن گفته‌اند. لذا می‌توان کاربرد اطلاعات این دسته از منابع در مطالعات سیره معصومین علیهم‌السلام را در سه محور زیر بیان کرد:

۱ـ۲. تبیین گزارش‌های تاریخی

ازآنجاکه هر حادثه‌ای در یک ظرف مکانی رخ می‌دهد، دانستن و آگاهی از سرزمین و جغرافیایی که حادثه در آن رخ داده، در فهم و تبیین بهتر آن حادثه، مفید و راهگشاست. برای نمونه، اطلاع از جغرافیای شهر مدینه و محلی که رسول خدا ﷺ برای مسجد خویش انتخاب کرد، نشان می‌دهد این انتخاب، گزینشی کاملاً آگاهانه و حساب‌شده بوده است؛ زیرا رسول خدا ﷺ مکانی را برای استقرار خویش انتخاب کرد که به لحاظ جغرافیایی دارای مرکزیت بود و بر اماکن دیگر اشراف داشت.

۲ـ۲. نقد گزارش‌های تاریخی

تاریخ‌نویسان در نقادی‌های خود معمولاً از جغرافیا بهره گرفته و پاره‌ای از اخبار را بر اساس داده‌های جغرافیایی رد کرده‌اند. اگر پیمودن فاصله میان دو مکان، به زمان معینی نیاز داشته باشد، گزارشی که طی شدن این مسافت را در زمان کمتری گزارش می‌کند نادرست است؛ چنان‌که برخی، گزارش بازگشت اسرای اهل‌بیت ﷺ را در اولین اربعین سیدالشهدا ﷺ به کربلا، باتوجه‌به همین عامل جغرافیایی و در نظر گرفتن مسافت، قابل‌قبول ندانسته‌اند (مجلسی، ۱۳۶۳، ج۹۸، ص۳۳۴ و قمی، ۱۳۷۹، ج۲، ص۱۰۱۳). همچنین در متون تاریخی، از اقامت مسلم‌بن‌عقیل پس از ورود به کوفه در خانه مختار ثقفی گزارش داده‌اند؛ درحالی‌که با بررسی موقیت جغرافیایی خانه مختار و فاصله آن از ورودی شهر کوفه و همچنین نزدیکی به دارالاماره، این گزارش بعید به نظر می‌رسد (ر.ک: قاضی‌خانی، ۱۳۹۹، ص۳۹).

۳ـ۲. راستی‌آزمایی تحلیل‌ها با جغرافیا

گاه با دانستن اطلاعات جغرافیایی، تحلیل‌های نادرست تصحیح می‌شوند. مثلاً این موضوع که شعبِ ابی‌طالب، در کنار کعبه و داخل مکه است (ر.ک: قاضی‌عسکر، ۱۳۷۲، ص۱۴۷) نه بیرون آن، برخی تحلیل‌های اشتباه مبنی‌بر بیرون راندن بنی‌هاشم توسط قریش از مکه را اصلاح می‌کند و این اقدام را می‌توان از سوی خود بنی‌هاشم برای حفظ انسجام دانست، بدون اینکه از جغرافیای مکه رانده شده باشند.

۳. کتاب‌های جغرافیا و گونه‌های اطلاعات درباره ائمه علیهم‌السلام

منابع جغرافیایی، در محورهای دەگانه زیر اطلاعاتی را درباره ائمه علیهم‌السلام ارائه کرده‌اند. در شناسایی و گردآوری این اطلاعات، بر زندگانی دوازده امام توجه شده و اطلاعات درباره ایشان، از منابع جغرافیایی، به‌ویژه منابع کهن استخراج و در ده محور ذیل دسته‌بندی شده است.

۱ـ۳. آشنایی با زادگاه و محل زندگی ائمه علیهم‌السلام

جغرافی‌نویسان، در وصف شهرها، از افراد و بزرگانی که خاستگاه و مولدشان شهر مورد وصف است یاد کرده‌اند. کتاب‌های مربوط به شهر مدینه، دارای چنین ویژگی هستند. چنان‌که در ذیل توصیف ابواء، از آن به‌عنوان محل ولادت امام کاظم علیه‌السلام یاد می‌کنند (شیروانی، بی‌تا، ص۵۴۸) و در وصف سامراء، از تولد امام هادی علیه‌السلام در شهر مدینه و کوچ و استقرار ایشان در شهر سامراء به دستور خلیفه عباسی گزارش می‌شود (هروی، ۱۴۲۳، ص۶۵). در وصف شهر سامراء، از اینکه این شهر محل تولد امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف است یاد می‌شود (همان). شهرها و اماکن دیگری همچون مکه و خانه کعبه به‌عنوان محل ولادت حضرت علی علیه‌السلام (قمی، ۱۳۸۵، ص۴۸۱)، کوفه به‌عنوان محل کوچ و سکونت و خلافت آن حضرت (قمی، ۱۳۸۵، ص۱۷۴ و ابن‌طباطبا، ۱۳۷۲، ص۵۰۵)، مدینه به‌عنوان محل زیست امام صادق علیه‌السلام (ذهبی، ۱۴۰۶، ص۱۵۴) و سامراء به‌عنوان محل سکونت سه امام آخر، یعنی امام هادی علیه‌السلام، امام عسکری علیه‌السلام و امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف در منابع جغرافیایی آمده است (هروی، ۱۴۲۳، ص۱۵۴).

در منابع تاریخی، برای حضرت زهرا علیهاالسلام و امیرالمومنین علیه‌السلام از چند خانه صحبت شده است؛ مانند خانه‌ای که در ابتدای ازدواج در آن ساکن بودند و خانه‌ای که از آنِ حارثة‌بن نعمان بود یا حجره‌ای که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله در کنار حجره خود دستور داده بودند برای آنها ساخته شود. مسئله مهم در این موضوع این است که پس از رحلت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله حوادثی اتفاق افتاد و خانه حضرت زهرا علیهاالسلام هتک حرمت شد و مورخین در اینکه این خانه کدام‌یک از خانه‌ها بوده است اختلاف نظر دارند. طبسی در پژوهشی باتکیه‌بر منابع و اطلاعات جغرافیایی، مساحت و موقعیت خانه حضرت را بررسی کرده و باتوجه‌به این داده‌ها معتقد است این خانه، همان خانه‌ای است که در کنار حجره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و همسرانش بوده و بعدها به بهانه

توسعه مسجد، جزء مسجد شده است (ر.ک: طبسی، ۱۳۸۰، ص۱۰). این درحالی است که به نظر می‌رسد خانه هتک حرمت‌شده می‌بایست منزل اهدایی حارثة‌بن نعمان بوده باشد.

کتاب‌های جغرافیایی، به مناسبت که از خاستگاه و محل ولادت افراد یاد کرده‌اند، شرح حال مختصری نیز از ایشان ارائه نموده‌اند؛ به‌ویژه اگر محل درگذشتشان نیز در همان شهر بوده باشد. چنان‌که درباره امام هادی علیه‌السلام، کتاب مآثر الکبراء درباره تاریخ سامراء که به تاریخ ولادت و شهادت آن حضرت پرداخته و اطلاعات دیگری نیز درباره آن حضرت ارائه کرده است (محلاتی، ۱۳۸۴، ج۳، ص۴). کتاب‌هایی از این دست که به تاریخ شهرهایی همچون سامراء و کوفه پرداخته‌اند، اطلاعات مبسوط و مفصلی درباره ائمه مدفون در آن اختصاص داده‌اند.

۲ـ۳. آگاهی از بارگاه و مزار ائمه علیهم‌السلام و مختصات جغرافیایی آنها

منابع جغرافیایی، در معرفی شهرها، به اماکن مهم و تأثیرگذار، ازجمله مزار و بارگاه ائمه علیهم‌السلام توجه ویژه‌ای داشته‌اند. بارگاه و مرقد اهل‌بیت علیهم‌السلام در شهرهای مدینه، کوفه، کربلا، بغداد، نوقان (توس) و سامراء، مورد توجه جغرافی‌نویسان قرار گرفته است و آنها گزارشی از وضعیت شهرهای مذکور در عصر خویش ارائه کرده‌اند. شهرهای یادشده که هرکدام در برهه‌ای از تاریخ، تأثیرگذار بوده‌اند، مورد توجه جغرافی‌نویسان هر دوره قرار گرفته است و در وصف بارگاه و مراقد اهل‌بیت علیهم‌السلام و سیر تحول و مسائل معماری و رخدادهای مربوط به بارگاه گزارش‌هایی ثبت کرده‌اند. برای نمونه، کتاب‌هایی همچون صورة الارض، المسالک و الممالک، الکتاب العزیزی و آکام المرجان چنین کرده‌اند و در وصف کوفه، به مرقد امام علی علیه‌السلام اشاره نموده و گزارشی از موقعیت، مختصات جغرافیایی، پیشینه، ویژگی‌های جغرافیایی و کارکرد آن ارائه کرده‌اند (اصطخری، ۱۹۲۷، ص۸۲؛ ابن‌حوقل، ۱۹۳۸، ج۱، ص۲۴۰؛ منجم، ۱۴۰۸، ص۳۸ و مهلبی، ۲۰۰۶، ج۲، ص۶۸۵).

یکی از مسائل مورد اختلاف در تاریخ، بحث قبر و محل دفن حضرت زهرا علیهاالسلام است که همواره نظرات و اقوال مختلفی درباره آن مطرح شده است و مورخین با ادله و شواهد تاریخی و حدیثی در پی اثبات هرکدام از این اقوال بوده‌اند. برخی پژوهشگران در این راه، از منابع جغرافیایی غافل نشده‌اند و باتوجه‌به این دسته از منابع و بررسی موقعیت جغرافیایی خانه

حضرت و مسجدالنبی و قبرستان بقیع، به اثبات نظریه دفن حضرت در خانه خود پرداخته و درواقع گزارش تاریخی دفن حضرت در خانه‌اش را با داده‌های جغرافیایی اثبات کرده‌اند. حسن عیسی حکیم در مقاله‌ای تحت عنوان «الرای المعقول فی تحدید قبر فاطمه الزهراء البتول» از این روش و داده‌های جغرافیایی، به ترجیح قول دفن حضرت در خانه‌اش معتقدند (حکیم، ۱۴۳۴، ص۳۷۷). در بعضی از آثار نیز در معرفی کربلا، به مرقد و بارگاه امام حسین علیه‌السلام و محل شهادت آن حضرت اشاره کرده‌اند (ابن‌حوقل، ۱۹۳۸، ج۱، ص۲۴۳). در برخی منابع، سفرنامه‌ها و رحله‌ها به مدینه، از قبور مطهر امام حسن، امام سجاد، امام باقر و امام صادق علیهم‌السلام سخن گفته شده است (نجمی، ۱۳۸۶، ص۸۷ و نجفی، ۱۳۶۴، ج۱، ص۳۴۵) یا در ذیل معرفی شهر نوقان در خراسان، از حرم مطهر امام رضا علیه‌السلام یاد کرده‌اند (اصطخری، ۱۹۲۷، ص۲۵۷؛ مهلبی، ۲۰۰۶، ص۱۵۵ و بروسوی، ۱۴۲۷، ص۶۲۹) و ذیل عنوان شهر سامراء، بیشتر منابع جغرافیایی، از بارگاه امام هادی و امام حسن عسکری علیهماالسلام یاد نموده‌اند که نمونه آن، معجم البلدان است (قمی، ۱۳۸۵، ص۵۲۵؛ ابن‌طباطبا، ۱۳۷۲، ص۴۷۸؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج۳، ص۱۷۸ و ابن‌عبدالحق بغدادی، ۱۴۱۲، ج۲، ص۱۷۸).

گاه در ضمن یادکرد از مزار، به علت شهادت ائمه علیهم‌السلام نیز اشاره کرده‌اند. مثلاً در مورد علت شهادت حضرت علی علیه‌السلام گفته‌اند ضربتی که ابن‌ملجم در مسجد کوفه به سر ایشان وارد کرد باعث شهادت ایشان شد (هروی، ۱۴۲۳، ص۶۹) یا امام حسن علیه‌السلام به دست همسرش، جعده دختر اشعث و به تحریک معاویه با زهر مسموم گردید (نجفی، ۱۳۶۴، ج۱، ص۳۴۶) و علت شهادت امام رضا علیه‌السلام زهری بود که توسط مأمون به او داده شد (بیهقی، ۱۴۲۵، ص۴۹). درباره امام هادی علیه‌السلام نیز گفته شده است که در ایام خلافت معتز، ایشان را زهر دادند و شهید کردند (قمی، ۱۳۸۵، ص۵۲۷).

در برخی منابع، مختصات جغرافیایی مراقد ائمه علیهم‌السلام نیز مورد توجه بوده که برای نمونه، در باب مختصات جغرافیایی حرم امام هادی علیه‌السلام مطالبی ذکر شده است (براقی، ۱۳۸۱، ص۵۴).

۳ـ۳. آشنایی با مکان‌های مرتبط و منسوب به ائمه علیهم‌السلام

در مناطق مختلف، بناهایی در انتساب با ائمه علیهم‌السلام دیده می‌شود که می‌توان از منابع جغرافیایی، اطلاعاتی در مورد چگونگی آن به دست آورد. برای مثال، درباره خانه امیرالمومنین

علی علیه‌السلام در شهر کوفه گفته شده که در مکانی نزدیک به مسجد بوده است که امام را در همین خانه غسل داده‌اند (ابن‌بطوطه، ۱۴۱۷، ج۲، ص۵۴). در مورد خانه امام صادق علیه‌السلام در مدینه گفته شده است در بافت قدیمی شهر بوده و در سمت جنوبی خانه ابوایوب انصاری و در مجاورت خانه‌های بنی‌مالک‌بن‌نجار قرار داشته است که طی سال‌ها دست به دست گشته و تغییراتی کرده است. این خانه، از آنِ زید بن حارثه بن نعمان بوده که در حوالی ربع اول قرن دوم هجری، به مِلکیت امام صادق علیه‌السلام درآمده است (نجفی، ۱۳۶۴، ج۱، ص۲۶۱). «دار علی‌بن‌الحسین» و «دار جعفربن‌محمد» ازجمله اماکنی است که اکنون سنگفرش شده و میان درِ اصلی بقیع تا حرم رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله است (جعفریان، ۱۳۸۶، ص۳۵۱ و سمهودی، ج۲، ص۲۴۶).

قدمگاه‌ها از دیگر اماکن منسوب به ائمه علیهم‌السلام هستند که در کتاب‌های جغرافیایی از برخی از آنها یاد شده است. قدمگاه‌ها، اماکنی بودند که ائمه علیهم‌السلام بدانجا قدم نهاده و یا مدتی در آنجا ماندگار شده بودند. مکان‌هایی با عنوان «راس الحسین» که اماکن متعددی بدین نام خوانده شده، از همین نمونه است. کتاب‌های جغرافیایی، از مکان‌هایی با عنوان راس الحسین در مسجد حنانه در میان شهر نجف و کوفه (براقی، ۲۰۰۹، ص۲۲۹)، در شهر دمشق (زوکاری، ۱۹۵۶، ص۲۵ و بروسوی، ۱۴۲۷، ص۲۳۱)، عسقلان و در شهر قاهره (ابراهیم، ۱۴۲۴، ص۴۱) یاد کرده‌اند. ازجمله مقام‌ها، مقام امام علی علیه‌السلام در ده شنجان در حماة حمص است که گفته شده حضرت در آنجا منزل کرده است (قاجار، ۱۳۶۴، ص۱۸۱). سرداب محل غیبت حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف در شهر سامراء نیز ازجمله مقام‌هایی است که منابع جغرافیایی از آن یاد کرده‌اند (ابن‌عبدالحق بغدادی، ۱۴۱۲، ج۲، ص۶۸۵؛ ابن‌بطوطه، ۱۴۱۷، ج۲، ص۸۰ و حمیدی، ۱۳۸۱، ص۳۶۳). یادکرد از این گونه مکان‌ها می‌تواند ما را در تحلیل و ارزیابی داده‌های تاریخی محل سکونت، سفرها و حوادث عصر ائمه که آنها در آن نقش‌آفرین بوده‌اند یاری کند.

۴ـ۳. آگاهی از محل‌های مسافرت و مهاجرت ائمه علیهم‌السلام

منابع جغرافیایی، از ساکنان شهرها و نیز بزرگان و دانشمندانی نام برده‌اند که بدان شهرها پا گذاشته و گذر نموده و شرح حالی از ایشان ارائه کرده‌اند. گاه حتی مسیر مهاجرت را هم بیان نموده‌اند. برای نمونه، مسیر مهاجرت امام رضا علیه‌السلام از مدینه به مرو را مشخص کرده و

شـهرهایی که امام از آنها عبور نموده اسـت، مانند بصره، شوشـتر، یزد، نایین، نیشـابور و... را ثبـت کرده‌اند (ر.ک: عرفان‌منـش، ۱۳۷۶، ص۳۷). منابع جغرافیایی، از حضور ائمه علیهم‌السلام در برخی از شهرها و اماکن به‌تبع جنگ یا فتوحات و مسافرت‌ها سخن گفته‌اند که دارای اهمیت است. بـرای نمونـه، بلاذری در فتوح البلدان از حضور امام حسـن و امام حسـین علیهما‌السلام در جریان فتح جرجان و طبرستان یاد می‌کند (بلاذری، ۱۳۳۷، ص۴۶۸). تاریخ جرجان سهمی نیز چنین گزارشی را می‌آورد (سهمی، ۱۴۰۷، ص۴۷) که البته با بررسی منابع دیگر و شرایط تاریخی و باورهای کلامی، حضور آنها در فتح جرجان و سایر فتوحات بعید به نظر می‌رسد.

۵ـ۳. آشنایی با آثار، ادعیه و زیارات برجای‌مانده از ائمه علیهم‌السلام

متـون جغرافیایی، در معرفی شـهرها و توصیـف آنها، از موزه‌ها و مکان‌هـای نگهداری آثار تاریخی و اماکنی که دارای قدمت تاریخی هسـتند و هویت آن شـهر محسـوب می‌شـوند یاد می‌کننـد کـه بخشـی از ایـن آثـار تاریخی برجـای مانـده، مربوط و منسـوب به ائمه علیهم‌السلام اسـت. به‌عنوان‌مثال، بر اساس منابع جغرافیایی، در مسجد عتیق شیراز، دارالمصاحفی وجود داشت کـه در آن، مصحف‌ها و جزوات بسـیاری به خط اهل‌بیـت علیهم‌السلام، صحابه و تابعین گرد آمده بود کـه ازجملـه ایـن مصاحـف، مصحفی به خط شـریف امیرالمومنیـن علیه‌السلام، امام حسـن علیه‌السلام، امام حسین علیه‌السلام، امام سجاد علیه‌السلام و امام صادق علیه‌السلام بود (جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص۳). در موزه آستان قدس رضوی، نمونه‌ای از یك صفحه قرآن بسیار نفیس منسوب به امام سجاد علیه‌السلام وجود دارد که با خط کوفی با شکل ساده اولیه خود به‌صورت زاویه‌دار نوشته شده است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۸۰، ص۴۶۸).

برخی از ادعیه و زیارات منقول و منسوب به ائمه علیهم‌السلام که اکنون به دست ما رسیده است و ما از آنها اسـتفاده می‌کنیم، در منابع جغرافیایی به آنها اشـاره شـده اسـت؛ مانند صحیفه سجادیه (نجفی، ۱۳۶۴، ج۱، ص۳۴۷) که از امام سجاد علیه‌السلام در قالب نیایش‌های آن حضرت به ما رسـیده اسـت. همچنین زیارت جامعه کبیره، زیارت غدیریه و زیارتنامه امیرالمومنین و سایر ائمـه علیهم‌السلام (محلاتی، ۱۳۸۴، ج۳، ص۳۹۲ ـ ۴۰۰) و دعایـی در تعقیب نمـاز صبح و مغرب و دعاهای زمان خواب (همان، ص۳۷۰) که از امام هادی علیه‌السلام نقل شده است.

۶ـ۳. آشنایی با اقدامات ائمه علیهم‌السلام در شهرها و تعاملات آنها با مردم

کتاب‌های جغرافیایی، از نقش افراد در حوادث و رخدادهای شهر یاد کرده‌اند؛ به‌ویژه جنگ‌هایی که در شهرها رخ داده، مورد توجه بیشتر جغرافی‌نویسان قرار گرفته است. برای نمونه، حضور امام علی علیه‌السلام در مغازی عصر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و برخی اقداماتی که در آن دوران انجام داد، در کتاب‌های جغرافیایی اشاره شده است (بلاذری، ۱۳۳۷، ص۵۰). همچنین جنگ‌های آن حضرت در شهرهای بصره، نهروان و صفین در دوران خلافتشان، در منابع جغرافیایی مربوط به این شهرها مورد بررسی قرار گرفته و از عملکرد و اقدامات حضرت در آن شرایط سخن به میان آمده است (قزوینی، ۱۱۹۷، ص۲۱۴).

یکی دیگر از مسائل مورد توجه در زندگی ائمه علیهم‌السلام، شیوه برخورد آنها با مردم بوده است که امری حائز اهمیت به شمار می‌رود؛ چراکه مردم، ائمه علیهم‌السلام را الگوی خود می‌دانستند. در منابع جغرافیایی، در جریان سفر امام رضا علیه‌السلام به مرو، از شیوه برخورد امام با دعبل خزاعی سخن گفته شده است که با سرودن شعر در ستایش اهل‌بیت علیهم‌السلام، از امام، لباس آن حضرت را به‌عنوان تبرک طلب می‌کند تا آن را کفن خود قرار دهد و امام خواسته او را اجابت می‌نماید (ابن‌عدیم، بی‌تا، ج۷، ص۳۵۰۴) و پاداش مادی نیز به او می‌دهد. در جای دیگر، برخورد امام سجاد علیه‌السلام و فرزدق را به تصویر می‌کشد؛ زمانی که در دفاع و معرفی امام شعر می‌سراید و همین موضوع، بهانه‌ای برای حبس او می‌گردد و امام نیز کار او را جبران می‌کند (ابن‌فهد، ۱۴۰۳، ج۲، ص۱۴۳).

۷ـ۳. آگاهی از روایات اهل‌بیت علیهم‌السلام درباره شهرها

جغرافی‌نویسان، در یاد از شهرها، سخنان بزرگان درباره جایگاه شهرها را ثبت کرده و این موارد را در طلیعه اطلاعات مربوط به شهر درج نموده‌اند. درباره شهرهایی مانند کوفه، قم، مکه، مدینه و برخی مساجد این شهرها، روایاتی از اهل‌بیت علیهم‌السلام در دست است. برای نمونه، روایتی از امام هادی علیه‌السلام به نقل از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله در مورد فضیلت شهر قم آمده است (قمی، ۱۳۸۵، ص۱۴۴). همچنین از امام رضا علیه‌السلام درباره این شهر روایت نقل شده است (همان، ص۱۰۶). در باب فضیلت مسجد کوفه و سهله نیز روایات فراوانی از ائمه علیهم‌السلام نقل گردیده است (یعقوبی، ۱۳۵۶، ص۲۱۰).

۸ـ۳. شناخت اعتقادات مردم سرزمین‌های مختلف نسبت به ائمه علیهم‌السلام

یکی از مسائل مطرح‌شده در منابع جغرافیایی، بررسی باورهای مردم و مذاهب رایج در شهرهاست، و یکی از این باورها، اعتقاد آنها نسبت به ائمه علیهم‌السلام و اهل‌بیت علیهم‌السلام است. مردمان برخی سرزمین‌ها، مناسبات شایسته‌ای با اهل‌بیت علیهم‌السلام داشتند و برخی هم مخالف اهل‌بیت و پیروان ایشان بوده‌اند که منابع جغرافیایی به این موارد پرداخته‌اند. برای نمونه، در مورد شهر حمص گفته شده است که مردم آن سامان، نسبت به حضرت علی و اولاد ایشان علیهم‌السلام دشمنی داشته‌اند، سپس تغییر موضع دادند و در محبت امام علی علیه‌السلام به غلو کشیده شدند (قزوینی، ۱۱۹۷، ص۱۸۵). درباره اهالی سیستان گفته شده است که در زمان بنی‌امیه، چون حُکم به لعن علی علیه‌السلام شد، از این کار امتناع کردند و هیچ‌گاه مرتکب این کار نشدند (همان، ص۲۰۲). در سرزمین بغراج، قومی بودند که اعتقاد به پادشاهی زیدبن‌علی و خدایی علی‌بن‌ابی‌طالب علیه‌السلام برای عرب داشتند و کسی را جز از نسل علی علیه‌السلام به‌عنوان پادشاه نمی‌پذیرفتند (همان، ص۵۸۰). برخی قبایل حضرموت نیز طبق احکام علی علیه‌السلام و فاطمه علیهاالسلام حکم می‌کردند و حکم را فقط از آنِ خدا و رسولش می‌دانستند (منجم، ۱۴۰۸، ص۵۳). دانستن این گونه اطلاعات از پیشینه شهرها و ارتباطشان با اهل‌بیت علیهم‌السلام می‌تواند ریشه برخی گرایش‌های بعدی این جوامع را نشان دهند و منشأ برخی رفتارها را روشن سازند.

۹ـ۳. آشنایی با احکام شرعی بیان‌شده توسط ائمه علیهم‌السلام درباره شهرها و سرزمین‌ها و بیان فلسفه احکام

منابع جغرافیایی در باب حکم برخی از شهرها و نیز انواع مالیاتی که از سرزمین‌ها گرفته می‌شود، سخنانی را از ائمه علیهم‌السلام نقل کرده‌اند. از باب نمونه، کتاب الخراج که در رده‌بندی کتاب‌های جغرافیایی قرار می‌گیرد، احکامی را درباره تقسیم فیء از امام علی علیه‌السلام نقل می‌کند و می‌نویسد با نظر آن حضرت، اختلافاتی که پس از فتوحات درباره سرزمین‌های مفتوح العنوه پیش آمد، حل‌وفصل گردید (کاتب بغدادی، ۱۳۷۰، ص۲۰۶). در زمان امیرالمومنین علیه‌السلام خراج سرزمین‌هایی که با آب فرات آبیاری می‌شد توسط حضرت به تفکیک بیان گردید؛ به‌گونه‌ای که خراج زراعت‌های پرمحصول یا کم‌محصول باهم متفاوت بود و یا خراج جو و گندم فرق

می‌کرد (بلاذری، ۱۳۳۷، ص۲۶۶). در جایی دیگر، فلسفه طواف بیان می‌شود (قزوینی، ۱۱۹۷، ص۱۶۲). این اطلاعات، گاه مویّد داده‌های تاریخی و در مواردی مبیّن آنها هستند.

۱۰ـ۳. آشنایی با اصحاب و وکلای ائمه علیهم‌السلام

منابع جغرافیایی هنگامی که از افراد یاد می‌کنند، به گرایش‌های فکری و روابط ایشان نیز اشاره می‌نمایند. در مورد اصحاب و یاران ائمه علیهم‌السلام نیز چنین شده و ارتباط ایشان با ائمه علیهم‌السلام بیان گردیده است. برای نمونه، منابع جغرافیایی، جابربن‌حیان را از شاگردان امام صادق علیه‌السلام (امینی، ۱۴۲۸، ص۱۷۱ و دخیل سلیمان، ۱۴۲۳، ص۱۷۵) و نصربن‌خادم قمی و مصقله‌بن‌اسحاق قمی اشعری را به‌عنوان اصحاب امام هادی علیه‌السلام معرفی کرده (ناصرالشریعه، ۱۳۸۳، ص۳۱۷ ـ ۳۱۸) و به وکالت ایوب‌بن‌نوح نخعی از سوی امام هادی علیه‌السلام و امام عسکری علیه‌السلام اشاره نموده‌اند (براقی، ۱۳۸۱، ص۵۱۴). همچنین محمد بن ریان بن صلت اشعری قمی را از ثقات و اصحاب امام هادی علیه‌السلام دانسته (ناصرالشریعه، ۱۳۸۳، ص۳۰۶) و از حسین‌بن‌روح نوبختی، به‌عنوان نائب خاص امام عصر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف سخن گفته‌اند (قمی، ۱۳۸۵، ص۲۸۴). همچنین در این کتاب‌ها، به روابط ائمه علیهم‌السلام با حامیان و پیروان خویش، به‌تبع پرداختن به اطلاعات مناطق و شهرها و انسان‌های مهم و تأثیرگذار آن مناطق پرداخته شده است.

نتیجه‌گیری

منابع جغرافیایی به‌عنوان یکی از انواع منابع مکتوب، حاوی اطلاعات ارزشمندی در باب جغرافیا و تاریخ هستند که در تحلیل، تبیین و ارزیابی گزارش‌های تاریخی، نقش ویژه‌ای دارند. بخشی از داده‌های منابع جغرافیایی، در مورد حضرات معصومین علیهم‌السلام است و بدین جهت مراجعه به منابع جغرافیایی در بررسی تحولات و رخدادهای گوناگون، ازجمله تحولات مربوط به زندگانی و سیره معصومین علیهم‌السلام پرفایده و گاه ضروری به نظر می‌رسد. در این پژوهش، با گردآوری برخی از آگاهی‌های مربوط به معصومین علیهم‌السلام در این منابع و رده‌بندی آنها در محورهای ده‌گانه تلاش شد اهمیت و کاربرد منابع جغرافیایی در بررسی زندگانی معصومین علیهم‌السلام نشان داده شود. منابع جغرافیایی، حاوی اطلاعاتی درباره زادگاه، مدفن و

مسکن اهل‌بیت علیهم‌السلام، حامیان و هواداران آنها، اعتقادات مردم نسبت به آنها، آثار برجای مانده از آنها و بارگاهشـان و اقدامات و دیدگاه آنها درباره سرزمین‌هاسـت؛ به‌گونه‌ای که هرکدام به نحوی با مکان و جغرافیا ارتباط یافته‌اند. تطبیق و تحلیل داده‌های منابع تاریخی با استفاده از داده‌های منابع جغرافیایی می‌تواند موضوع مناسبی برای ادامه و تکمیل این پژوهش باشد.

فهرست منابع

۱. ابراهیم، محمد زکی (۱۴۲۴ق)، مراقد اهل بیت فی القاهر، تحقیق: حسن یوسف اسنوی، قایتبای: مؤسسه احیاء التراث الصوفی.
۲. ابن‌بطوطه، محمدبن‌عبدالله (۱۴۱۷ق)، رحله ابن بطوطه، تحقیق: عبدالهادی تازی، ریاض: آکادیمیه المملکه المغربیه.
۳. ابن‌حوقل، محمد (۱۹۳۸م)، صوره الارض، بیروت: دار صادر.
۴. ابن‌طباطبا، ابراهیم‌بن‌ناصر (۱۳۷۲ش)، مهاجران آل ابوطالب، ترجمه: محمدرضا عطایی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۵. ابن‌عبدالحق بغدادی، صفی‌الدین عبدالمومن (۱۴۱۲ق)، مراصد الاطلاع علی اسماء الامکنه والبقاع، ترجمه: علی محمد بجاوی، بیروت: دار الجیل.
۶. ابن‌عدیم، عمربن‌احمد (بی‌تا)، بغیه الطلب، تصحیح: سهیل ذکار، بیروت: دار الفکر.
۷. ابن‌فهد، عمربن‌محمد (۱۴۰۳ق)، اتحاف الوری باخبار ام القری، تصحیح: محمد شلتوت فهیم، مکه: جامعه ام‌القری.
۸. اصطخری، ابراهیم‌بن‌محمد (۱۹۲۷م)، المسالک و الممالک، ترجمه: ابوزید احمدبن‌سهل، بیروت: دار صادر.
۹. امینی، محمدامین (۱۴۲۸ق)، بقیع الغرقد، تهران: مشعر.
۱۰. براقی، حسین (۱۳۸۱ش)، تاریخ کوفه، ترجمه: سعید راد رحیمی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۱. ـــــــــ (۲۰۰۹م)، تاریخ نجف، تصحیح: کامل سلمان جبوری، بیروت: دار المورخ العربی.
۱۲. بروسوی، محمدبن‌علی (۱۴۲۷ق)، اوضح المسالک الی معرفه البلدان والممالک، تصحیح: مهدی عبدالرواضیه، بیروت: دار الغرب الاسلامی.
۱۳. بلاذری، احمدبن‌یحیی (۱۳۳۷ش)، فتوح البلدان، ترجمه: محمد توکل، تهران: نشر نقره.
۱۴. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۸۰ش)، باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآنی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۵. بیهقی، علی‌بن‌زید (۱۴۲۵ق)، تاریخ بیهق، دمشق: دار اقرا للطباعه والنشر والتوزیع.
۱۶. تنشر گوستاولو، فرانتس (۱۳۷۵ش)، تاریخچه جغرافیا در تمدن اسلامی، ترجمه: محمدحسین گنجی، تهران: دائره المعارف اسلامی.
۱۷. جعفریان، رسول (۱۳۸۶ش)، آثار اسلامی مکه و مدینه، تهران: مشعر.
۱۸. جنید شیرازی، جنیدبن‌محمود (۱۳۶۴ش)، تذکره هزار مزار، ترجمه: عبدالوهاب نورانی، تهران: وصال.
۱۹. حکیم، حسن عیسی (۱۴۳۴ق)، «الرای المعقول فی تحدید قبر فاطمه الزهرا البتول»، الکلیه الاسلامیه الجامعه، شماره ۲۰، ص۳۷۷ـ۳۸۹.
۲۰. حمیدی، جعفر (۱۳۸۱ش)، تاریخ اورشلیم، تهران: امیر کبیر.
۲۱. دخیل، سلیمان (۱۴۲۳ق)، الفوز بالمراد فی تاریخ بغداد، تصحیح: محمد غرب و محمد زینهم، قاهره: دار الافاق العربیه.

۲۲. ذهبی، محمدبن‌احمد (۱۴۰۶ق)، الامصار ذوات الاثار، بیروت: دار البشائر.
۲۳. زوکاری، محمودبن‌محمد (۱۹۵۶م)، الزیارات، تحقیق: صلاح‌الدین منجد، دمشق: مطبوعات المجمع العلمی العربی.
۲۴. سمهودی، علی‌بن‌احمد (۲۰۰۶م)، وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفي، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۲۵. سهمی، حمزه‌بن‌یوسف (۱۴۰۷ق)، تاریخ جرجان، بیروت: عالم الکتب.
۲۶. شیروانی، زین‌العابدین‌بن‌اسکندر (بی‌تا)، بستان السیاحه، تهران: سنایی.
۲۷. طبسی، محمدجواد (۱۳۸۰)، «گزارشی از خانه حضرت زهرا﵄»، مبلغان، ش۱۹، ص۱۰ ـ ۱۷.
۲۸. عرفان‌منش، جلیل (۱۳۷۶ش)، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا از مدینه تا مرو، مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۹. قاجار، محمدمیرزا (۱۳۶۴ش)، سفرنامه سیف‌الدوله، تهران: نشر نی.
۳۰. قاضی‌خانی، حسین (۱۳۹۹ش)، «کاوشی در نخستین محل سکونت مسلم‌بن‌عقیل»، تاریخ اسلام، ش۸۱، بهار، ص۳۹ ـ ۶۶.
۳۱. قاضی‌عسکر، علی (۱۳۷۲ش)، «تحقیقی پیرامون شعب ابی‌طالب»، میقات حج، ش۳، ص۱۴۷ ـ ۱۷۲.
۳۲. قزوینی، زکریابن‌محمد (۱۹۹۸)، آثار البلاد و اخبار العباد، بیروت: دار صادر.
۳۳. قمی، حسن‌بن‌محمد (۱۳۸۵ش)، تاریخ قم، تصحیح: محمد انصاری، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
۳۴. قمی، شیخ عباس (۱۳۷۹ق)، منتهی الامال، قم: دلیل ما.
۳۵. کاتب بغدادی، قدامه‌بن‌جعفر (۱۳۷۰ش)، الخراج، ترجمه: حسین قره‌چانلو، تهران: البرز.
۳۶. مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۳ش)، بحار الانوار، تهران: اسلامیه.
۳۷. محلاتی، ذبیح‌الله (۱۳۸۴ش)، مآثر الکبراء تاریخ سامراء، قم: المکتبه الحیدریه.
۳۸. منجم، اسحاق‌بن‌حسین (۱۴۰۸ق)، آکام المرجان، ترجمه: سعد فهمی، بیروت: عالم الکتب.
۳۹. مهلبی، حسن‌بن‌احمد (۲۰۰۶م)، الکتاب العزیزی او المسالک والممالک، تصحیح: تیسیر خلف. دمشق: التکوین
۴۰. ناصرالشریعه، محمدحسین (۱۳۸۳ش)، تاریخ قم یا حریم مطهر بانوی عالیقدر، تصحیح: علی دوانی، تهران: رهنمون.
۴۱. نجفی، محمدباقر (۱۳۶۴ش)، مدینه‌شناسی، تهران: شرکت قلم.
۴۲. نجمی، محمدصادق (۱۳۸۶ش)، تاریخ حرم ائمه بقیع، تهران: مشعر.
۴۳. هروی، علی‌بن‌ابوبکر (۱۴۲۳ق)، الاشارات الی معرفه الزیارات، تصحیح: علی عمر، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیه.
۴۴. یاقوت حموی، یاقوت‌بن‌عبدالله (۱۹۹۵م)، معجم البلدان، بیروت: دار صادر.
۴۵. یعقوبی، احمدبن‌اسحاق (۱۳۵۶ش)، البلدان، ترجمه: محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.